

De bilder sig ind, vore jyske karle er dumt fæ –

Godsejerklage 1776 over mishandling af karlene i landmilitsen¹

Jens Holmgaard

Indledning

Efter de saint-germain'ske reformforsøg i 1764 og 1767 fik landmilitsen i grundtrækkene sin mere varige nyordning i 1774 ved forordningen af 14. september »anlangende en ny og bedre indretning ved landmilitsen i Danmark, samt om rytterhestes anskaffelse«. ² Lægdernes størrelse, der i 1764 var nedsat fra 40 til 32 td. htk., reduceredes yderligere til 22 td. htk., hvorved man næsten var tilbage ved tilstanden i 1701, da Frederik 4. genindførte landmilitsen og fastsatte lægdsstørrelsen til 20 td. htk. Desuden fastholdtes den udvidelse af stavnsbåndet til at gælde fra 4 til 40 år, som var gennemført i 1764. Som det havde været tilfældet siden 1741 skulle tjenestetiden fortsat være 12 år med mulighed for at forlænge den med

---

Jens Holmgaard, fhv. landsarkivar for Nørrejylland, f. 1920. Redigeret BOL OG BY 1962–74 og Excerpta Historica Nordica 1962–68. Udgivet bl.a. Indberetninger om kornavlens i Danmark 1778, Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797, Kirken, bonden og skolen. Præsteindberetninger fra Viborg stift 1773–74 om helligdagens forsømmelse og skoleforholdene på landet, Kancelliets Brevbøger 1646, 1647 og 1648. Skrevet bl.a. De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne, Landboreformerne – drivkræfter og motiver. Disse og andre afhandlinger om konjunkturer, statsfinanser og reformer i Danmark i 1700-tallet udgivet samlet i Alt på sin rette plads, 1990. Desuden skrevet talrige andre afhandlinger og anmeldelser om arkivhistoriske, landbohistoriske og finanshistoriske emner.

yderligere 6 år, hvis karlen efter at have udtjent ikke ville antage en gård, der blev tilbudt ham »på billige og lovlige vilkår«. Endvidere konfirmeredes den ordning, som ifølge 1764-forordningen skulle træde i kraft 1768, at ingen karl, der var tjenlig til soldat, måtte fæste gård, før han havde været udskrevet til soldat og mindst én gang havde passeret den årlige mønstring. Baggrunden for denne bestemmelse var næppe forventning om, at nogen tids soldatertjeneste ville gøre karlen bedre egnet som gårdfæster, men snarere, at det skulle gøres mindre attraktivt for karlene at søge undgået udskrivning, og at man derved også kunne imødegå en tilbøjelighed hos godsejeren til at levere godsets ringeste karle, der ikke duede som gårdfæstere, til soldatertjenesten.

Om militssoldaternes eller landsoldaternes uddannelse bestemte 1774-forordningen – og det er det egentlig relevante for den følgende fremstilling – at de karle, som blev udskrevet til infanteriet, skulle samles en gang om året til regimentsvis mønstring og eksercits, nemlig i tiden fra 20. maj til 5. juni, begge dage inklusive, altså i 17 dage, hvortil kom marchen til og fra samlingsstedet, som regnedes til 4 mil om dagen (§ 17). For dem, der blev udskrevet til kavalleriet – dette var også en nydannelse – var samlingstiden netto 20 dage.

Foruden den årlige samling bestod uddannelsen i genoptagelse af den lokale søndagseksercits, som 1764-forordningen havde afskaffet, og som i øvrigt også senere igen blev forladt. Det bestemtes, at enhver soldat i de to første år skulle ekserceres hver søndag i én time om vinteren og i to timer om sommeren, bortset fra høsttiden, som regnedes fra midt i august til slutningen af september, og fra den søndag, hvor karlen skulle til alters. Kun bevislig sygdom var gyldig grund til udeblivelse fra eksercitsen (§ 19).

Som i alle tidligere landmilittsforordninger blev det præciseret, at de udskrevne karle skulle behandles »med sagtmodighed og lemfældighed« og det både ved den ugentlige eksercits og den årlige mønstring. Det skulle regimentschefen »have nøje indseende med og bære al mulig omsorg for« (§ 24).

Endelig skal det nævnes om den hærordning, som 1774-forordningen er et led i, at mens landmilitsen før 1764 var adskilt fra den professionelle, hvervede hær og udgjorde en særlig del af forsvaret med egne regimenter, var den nu inkorporeret i de hvervede regimenter. Ganske vist var sammen-

smeltningen af de to grene af hæren endnu ikke fuldt gennemført. 1774-forordningen forudsætter, at de udskrevne bønderkarles uddannelse foregår særskilt som ovenfor beskrevet, uafhængigt af de hvervede folk i de regimenter, som landsoldaterne tilhører.

Med disse bemærkninger skulle den organisatoriske baggrund være ridset op for den godsejerklage over de vestjyske bønderkarles behandling under mønstringen ved Ringkøbing sommeren 1776, som skal behandles på de følgende sider. Kun to bemærkninger skal endnu gøres til indledning: 1. Landsoldaterne fra Ribe stift var efter nyordningen en del af det slesvigske infanteriregiment, hvis hvervede folk havde garnison i Rendsborg, hvor også staben befandt sig. 2. Skønt tiden for den årlige mønstring af landsoldaterne i 1774-forordningen var fastsat til dagene fra 20. maj til 5. juni, fandt mønstringen af slesvigske regiments landsoldater i 1776 sted fra 1. til 17. juni. Denne periode blev først lovfæstet året efter ved en supplerende forordning af 30. januar 1777. Men ifølge en kgl. resolution i februar 1776 skulle allerede i dette år infanteriets og artilleriets nationale afdelinger først samles den 1. juni.³

Godsejernes klage

Allerede mindre end 14 dage efter, at mønstringen i 1776 af slesvigske regiments udskrevne bønderkarle var afsluttet, havde 22 vestjyske godsejere fundet sammen om en fælles besværing til kongen af 30. juni »over den hårde omgang, som bruges mod landsoldaterne i dette distrikt, samt allerunderdanigst begæring, at samme måtte afhjælpes, at ikke det tilvoksende mandskab skal forlade landet«, og at regimentets chef, generalmajor Johan Friedrich Gotthilf Lehmann måtte blive erstattet af en anden regimentschef, samt at man måtte blive forskånet for tyske underofficerer.⁴

De klagende er ejerne af følgende herregårde i Riberhus, Lundenæs og Bøvling amter (i parentes tilføjet sogn): Sønder-skov (Folding), Kærgård (Hunderup), Endrupholm (V. Nykirke), Krogsgård (Tjæreborg), Sneumgard (Sneum), Bramminge (Bramminge), Estrup (Malt), Nielsbygård (Føvling), Nørholm (Torstrup), Dejbjerglund (Dejbjerg), Tanderup (Snejbjerg), Frøstrup (Lunde), Hesselmed (Ål), Søvig (Ovtrup), Hen-

negård (Henne), Lydumgård (Lydum), Lindbjerggård (Ølgod), Lønborggård (Lønborg), Holmgård (S. Lem), Søndervang (Stadil), Åbjerg (Vedersø) og Lundenæs (Skjern). Og blandt disse godsejere var foruden en del knap så kendte folk, hvoraf nogle var landvæsenskommissærer, så prominente personer som generalløjtnant Fr. Chr. Otto greve Wedel Jarlsberg til Sønderkov (og talrige andre godser), den fra landboreformdebatten kendte økonomiske forfatter A. C. Teilmann til Nørholm, oberstløjtnant Fr. Gersdorffs enke Margrete Rosenørn til Kærgård, generalauditør Andreas Høyer til Søndervang og kaptajn Ernst Halchuus (1780 adlet: de Hofman) til Åbjerg – alle, både de mere og mindre almen kendte, af Ove Høegh-Guldberg betegnede som »ganske agtværdige undersåtter«, hvis udsagn han uden videre lagde til grund for en meget skarp kabinetsordre til Generalitets- og Kommissariatskollegiet.⁵ Det er næppe helt uden betydning at mærke sig, at en del af de klagende selv havde tilknytning til militæret, hvilket vist må bidrage til at svække generalmajor Lehmanns forsøg på at bagatellisere anklagerne mod ham ved at tilskrive dem »tilskuernes hørsel og dom ... som ej er vant at se deslige ting, og ej véd, hvor lidt betydeligt er et højt klingende slag, der falder på bandoleret«.

Klagen er lang, velformuleret og meget konkret. Generalmajor Lehmann, som fik den til udtalelse, deler den i sin erklæring⁶ op i seks hovedafsnit, der også meget passende her kan lægges til grund for følgende gennemgang af dens indhold.

Første klagepunkt refererer til § 19 i landmilitatsforordningen af 14. september 1774, der foreskriver eksercits i én time om vinteren og to timer om sommeren. Men dette bliver ikke efterlevet, siges det, »thi enten det er vinter eller sommer, holdes landsoldaterne to timer og derover på eksercerpladsen om søndagen, nogle i tre til fire timer«. Og desuden har de, uden medhold i forordningen, nogen tid før den sidste mønstring været samlet tre dage i rad ved eksercerpladsen til øvelse, og det endda på egen kost og tæring.

Andet klagepunkt refererer til forordningens § 24 om, at soldaterne under ekserceringen skal behandles med sagtmødighed og lemfældighed og ingenlunde med hårdhed. Denne bestemmelse bliver, meget mildt sagt, heller ikke efterlevet, hvis klagen har blot nogen grund i virkeligheden. Der høres, siges det, »en almindelig klage, ikke alene af landsoldaterne,

som fra seneste mønstring er hjemkomne, men endog af andre, som derved har været tilskuere, over den hårdhed, som under mønstringen ... mod dem er brugt«. Og derpå skildres behandlingen i enkeltheder: »Det er ikke nok, man prygler dem hårdelig i (med) tykke hasselkæppe, og det således at når karlen om aftenen har draget af klæderne, har for hvert slag på ryggen været kendt en sortblå volke af kød. Man støder eller slår med kolben af geværet på fødderne for at rette dem ud. Man støder karlene i ryggen, snart med enden af bøssepi-ben, snart med stokke, på hvis ene ende er en stor messing-knap, på den anden en jernring med pig, nu med den ene, nu med den anden ende af stokken, ligesom forefalder. Og det således at karlen derefter har spyttet blod, hvorpå vides ek-sembl. Man prygler dem med bøssepi-ben, det er at sige: man tager ved kolben og giver dem nogle drag over ryggen med pi-ben. Når soldaten holder geværet ved skulderen, og dette ikke sker til fornøjelse (tilfredsstillende), tager man ved ge-været og med al magt nogle gange støder det ind i kroppen, således at karlen er færdig derved at dåne«.

I tredje klagepunkt gøres det gældende, at regimentschefen så langt fra at se til, at der omgås lemfældigt med karlene, som han skal ifølge § 24, tværtimod »selv er den hårdeste, lægger selv hånd på værket, prygler karlene, ikke alene med stokke eller kæppe, men endog med bøssepi-ben«. Endog den sidste dag, en time før karlene fik afsked, »pryglede han en karl hårdelig, holdt lidt stille mellem hvert slag og sagde: Du skal have rejsepenge«. Næstværst til at plage soldaterne var en løjtnant Faseland, som generalmajoren havde medbragt fra Rendsborg. »Han fulgte troligen sin regimentschefs eksempel og meget hårdelig ... beegnede karlene, der (hvilket) og (også) tilstrækkelig skete af de tyske underofficerer, som generalmajoren fra Rendsborg havde medbragt, så at der i hele regimentet ej skal være en eneste karl, der jo har fået hug. Endog de, som forhen har været soldat i 10 år uden nogensinde at have fået et slag, gik ikke fri«.

Fjerde klagepunkt handler om »hårde ord og trusler«. Også på dette område synes der næsten at være foregået en ædel kappestrid mellem generalmajoren og løjtnanten. Chefen skal »overlydt« have sagt: »Fanden tage mig, om jeg sover roligt nogen nat, når jeg om dagen ej har set soldaterblod«. Og løjtnanten: »Jeg skal plage sjælen af jeres liv«. Vel, siger gods-

ejerne, slår ord alene ingen ihjel. Men som supplement til den foran skildrede adfærd er de egnede til at indjage skræk, især i »ubevante unge mennesker og bønderkarle, der ikke forstår sig på sådanne bon mots (vittigheder), men tager alting efter bogstaven«. Det bevirkede, at manges en karl stod rystende og skælvende under geværet, hvad der så meget mere gjorde dem uskikkede til eksercits, som de intet øjeblik vidste sig sikre mod at have en håndfast mand som generalmajoren eller løjtnanten, der hver har to mænds styrke, på ryggen af sig med en prygl, som de undertiden holdt i den smalle ende for at kunne slå så meget hårdere til med den tykke, eller mod at blive tærsket på anden måde som ovenfor skildret. Sligt kunne nok bringe ethvert menneske, som det under livsstraf var forbudt at slå igen, ud af sin forfatning og i skræk. Og som en venlig afskedshilsen havde generalmajoren tilkendegivet folkene, at han nu i to år (1775 og 1776) havde brugt lemfældighed og sagtmodighed mod dem. Men hvis de ikke blev bedre til næste år, »måtte de vente hårdere omgang«. »Et tidspunkt, som de følgelig ikke skulde længes efter«, føjer klagerne sikkert meget rigtigt til.

Femte punkt i klagen er mindre homogen. Det indeholder en blanding af pædagogiske betragtninger, konklusioner og flere anklager. Det er utænkeligt, siger man, at der blandt så mange ikke skulle være nogen, som fortjente hug. Og hug, som bruges mod de få, altså selektivt, kan være nyttige. Så vidt, så godt! Men brugt mod de mange er de en hindring i at lære eksercitsen, »thi når et menneske af frygt for hug ryster og skælver, tabes samlingen og agtsomheden«. Man har tidligere, uden sådan omgang, haft en vel disciplineret og ekserceret landmilit. Og nationalrytterne er et bevis på det samme. Ingen har endnu set nogen af dem få et slag, og dog har deres regimentschef i fjor under mønstringen ved Kolding været veltilfreds med dem. Men hug, som alle får, taber en stor del af deres vægt. Hug bør ikke alene virke på legemet, men også på sindet, altså anses for en tort. Men hvad der overgår alle, er ingen tort for den enkelte.

Og hvad er så følgen af en sådan gennemført hård behandling? »At mandskabet, som desuden er bange nok for krigsstanden, ved sådan omgang ej alene taber lyst og mod til tjenesten, men endog sættes i sådan skræk, at de, for tjenesten at undgå, undløber landet, som de her i enghen har let ved, ikke

alene til lands gennem det herved liggende slesvigske og holstenske, men endog til skibs til Holland og Hamborg, da karlene rent ud siger, de hellere vil gå i en batalje mod fjenden end udstå sådan mønstring«.

Faren for rømning, mener man, er dog måske ikke så stor for dem, som allerede er soldater. Nogen ser hen til, at de snart har udtjent, og andre håber på, at de ved at fæste gård kan slippe løs. Men den opvoksende ungdom, der fra barnsben hører om denne medfart, vil ingen på egnen være i stand til at holde tilbage.

Og efter disse tankevækkende betragtninger vender gods-ejerne tilbage til konkrete ankepunkter, der dog kun delvis har adresse til generalmajor Lehmann og hans officerer. Det er jo mere end slemt nok med pryglene, som karlene får, fordi de ikke eksercerer til officerernes tilfredshed. Men dertil kommer, at der er forhold, som gør eksercitsen om ikke umulig for karlene, så dog yderligt besværlig. Det første er, at soldaterklæderne »er dem for trange eller enge (snævre)«. Ethvert menneske, der skal røre sig, vil befinde sig meget besværet i snævre klæder, men det gælder i særlig grad bønderkarlene, som er vant til at arbejde i bare skjorteærmer og i øvrigt bruger vide klæder. Det andet er, at eksercerpladsen består af sandet hedejord, som kort før mønstringen er fældet, pløjet og harvet, og altså lå bar.⁷ Resultatet var, at når vinden rørte sig det mindste, var der et sådant sandknog, at karlene ikke kunne holde øjnene åbne. Men det skulle de ikke desto mindre, hvilket »er lige så urimeligt at forlange, som at en karl ej skulle drage sit hoved tilbage, når man jog ham et gloende jern for ansigtet«. Vel fik generalmajor og officererne selv del i dette sandknog, »men for dem, som har sin frihed og ingen kontrollør over sig, forholder det sig i slig fald langt anderledes, fremfor når karlene enten skulle stå stille som en støtte uden at lade sig anfægte, sandkorn i øjnene eller ikke, eller og med åbne øjne give agt på, hvad der skulle foretages«.

I sjette punkt af klagen anføres motiverne til den – åbent og ærligt synes det. Det er for det første hensynet til »Deres kongl. Majestæts tjeneste og interesse«, dernæst til »vores egen fordel« og endelig til »menneskeligheden selv«. Man vil ikke forlange »revange eller satisfaktion« for det passerede, men søge gentagelse undgået. Og det tror man ikke er muligt, så længe generalmajor Lehmann kommanderer regimentet.

Man anmoder derfor om at få beskikket en anden regimentschef.

Desuden anmoder man om, at nationaldistrikterne må blive forskånet for tyske underofficerer, »thi som disse ikke forstår karlene, og karlene ikke dem, bilder de sig ind, vore jyske karle er ikke andet end noget andet dumt fæ, agter dem ikke anderledes end fæ og banker på dem som på fæ, og er dog derhos selv så ufornuftige, at de bilder sig ind, at stokken kan give et fæ forstand«. Og igen fremhæves som et modstykke kavalleriet, der overvejende har danske over- og underofficerer, som udretter langt mere med langt mindre hårdhed.

Til slut skildres bondesoldatens vilkår i almindelighed og under mønstringen i særdeleshed: »En landsoldat skal, ligesom andre karle, arbejde hele ugen igennem; andre karle kan hvile om søndagen, men landsoldaterne ikke«. Og når de er i kongens tjeneste, nyder de kun 6 sk. om dagen. »Dermed kan de næppe forskafe sig så meget øl, som de kan slukke tørsten med, helst (især) på denne tørre og varme årets tid. De må altså ganske og aldeles føde sig selv. Om natten må de, så længe mønstringen varer, tage til takke med halm at ligge på. Følgelig må de blive bestandig i klæderne nat og dag. Fra morgenen kl. 4 til eftermiddagen kl. 5 à 6 må de være bestandig i arbejde og eksercits (og det i så enge klæder, at de besværligen kan røre sig), een hviletime alene undtaget«. Og i alt dette finder de sig nogenlunde. »De indser selv, at standen fører det med sig«, og at noget af det ikke godt kan være anderledes. »Men skal de oven i købet i foreskrevne måder prygles, stødes og tærskes, da er det, vi til Deres kongelig Majestæt allerunderdanigst indstiller, om det vel kan være anderledes, end at standen må blive dem yderlig skræksom og forhadet, og om ikke deraf vil følge, at det opvoksende mandskab vil, for at undgå tjenesten, på alle mulige måder søge at undgå (rømme fra) landet«. Og til allersidst endnu en salut mod de trange uniformer: »Det vilde og meget lette eksercitsen for karlene og meget befordre Deres Majestæts tjeneste, om klæderne måtte blive syede efter kroppen, og kroppen ej efter klæderne indpint, som de overalt, når for alvor skulde ligges til felts, ingen varme eller skyts (beskyttelse) kunde have af; thi hvad varme kan ventes af klæder, som i alle ender afkortes og afstumpes«?

Ove Høegh-Guldbergs reaktion

Godsejernes klage blev taget yderst alvorligt ved hoffet. Den 31. juli 1776 lod stats- og gehejmekabinetsekretær Ove Høegh-Guldberg Christian 7. udstede en kabinetsordre til Generalitets- og Kommissariatskollegiet herom⁸. Den er holdt i usædvanligt skarpe vendinger: »Med den yderste misnøjelse har vi læst vedlagte memorial ... da de deri førte klageposter af ganske agtværdige undersætter ikke alene strider mod vores menneskelige og landsfaderlige tænkemåde og ål sund og klog indretning, men og mod vores forordningers udtrykkelige bydende«. Kollegiet skal derfor straks skrive til generalmajor Lehmann, at kongen anser »disse forbrydelser«, medmindre han lovligt kan fralægge sig dem, for så formastelige, »at vi behøver al vores nåde for denne eneste gang at overse (bære over med) dem«. Løjtnant Faseland derimod får end ikke mulighed for at forsvare sig. Han »skal straks kaldes fra distriktet, og sådanne officerer dér bruges, som véd at være mennesker og omgås med mennesker«. Og så skal generalmajoren erklære sig, »hvorledes han tør vove i henseende til eksercertiden at afvige det allermindste fra vores forordning«. I øvrigt skal genpart af kabinetsordren meddeles ham tillige med klagen til erklæring, for at han kan forstå kongens vilje og høje misnøjelse, »ifald denne klage i nogen måde har sandhed med sig«. – Ordren og dens kategoriske formulering lader trods den mulighed, der åbnes generalmajor Lehmann til at svare for sig, ikke megen tvivl tilbage om, at Guldberg har anset klagen for troværdig og velbegrundet.

Og den givne foranledning benytter han også til i samme kabinetsordre at give Generalitets- og Kommissariatskollegiet en række almene påbud om forholdene ved landmilitisen:

De snævre og enge klæder, »som er vores afsky«, må efterhånden rettes, og anstalt træffes til, at de bliver brugbare og derfor også varigere.

Der må våges over, og det må skarpt indskærpes hvert regiment, at al hårdhed mod soldaterne undflyes, og at i så henseende forordningen nøje iagttages.

»Ligeledes må disse klagende proprietærer fra kollegiet tilskrives, at vi for fremtiden har rådet bod mod den påankede uorden, hvilket med første post til amtmændene skal ske«. Denne bestemmelse om svar til godsejerne blev, som vi skal se,

åbenbart af kollegiet betragtet som en ydmygelse for militæret og derfor under sagens videre forløb energisk søgt afværget. I øvrigt bekræfter den omstændighed, at der skal skrives »med første post«, at Guldberg tror fuldt og fast på godsejerne. Ellers ville det dog være for urimeligt at lade kollegiet svare dem således, inden generalmajor Lehmann kunne nå at afgive sin erklæring.

At hovedophavsmanden til indfødsretsloven af 15. januar 1776 skulle have siddet de klagende godsejeres ønske her i sommeren 1776 om dansk kommandosprog og danske officerer i landmilitsen overhørig, kunne man vel vanskeligt forestille sig. Dette ønske har nok tværtimod været Guldberg meget velkomment, og det giver ham da også anledning til følgende pålæg i kabinetsordren til Generalitets- og Kommissariatskollegiet: »Da al sund politik og tingenes egen natur vil, at vi må have det danske sprog ved ekserceringen og i det hele militære indført, så tilkendegiver vi også ved denne lejlighed vores kollegium, at de ingen tyske rapporter fra regimenterne må tåle, men at alt skal ske i det danske sprog, og at alle officerer skal vænne sig til at tale og bruge det alene«.

Og i forlængelse heraf pålægges det kollegiet at gøre sig umage for at skaffe danske underofficerer, bl.a. ved at ud-tænke en plan til og fremsætte forslag om, hvorledes man ved Christians Plejehus kunne have en »planteskole« deraf. Christians Plejehus var en forsørgelsesanstalt i Eckernförde for gamle soldater og soldaterenker, hvortil var knyttet en opdragelsesanstalt for soldaterbørn. Den var grundlagt under Frederik 5., men kom først i drift under Christian 7., efter hvem den fik navn.⁹

Under Struensee måtte en kabinetsordre uden videre af mod-tageren tages for gode varer og bringes til udførelse, endog uden at den havde kongens underskrift, men alene Struensees. Brugen af kabinetsordrer ophørte ikke med Struensees fald, men i følge forordningen af 13. februar 1772 om oprettelse af et gehejmestatsråd skulle kongelige resolutioner, der blev givet uden om dette, altså kabinetsordrer, af vedkommende kollegium forestilles kongen i gehejmestatsrådet til *corroboration* (formel bekræftelse).

Den 5. august indgav Generalitets- og Kommissariatskollegiet derfor forestilling om indholdet i kabinetsordren af 31.

juli.¹⁰ Det oplystes i denne forestilling, at man med lørdagsposten, altså den 3. august 1776, havde sendt generalmajor Lehmann kopi af den del af kabinetsordren, som direkte vedrørte ham, samt godsejernes klage til erklæring.¹¹

Dernæst gik man ind på ordrens almene påbud. Hvad de snævre og enge klæder angik, tilstod man, at de endnu anvendtes. De var fremstillet efter andre nationers eksempel for at spare, hvad spares kunne. De ny munderingsstykker ville blive noget videre, men så rigtignok også koste noget mere.

Med hensyn til behandlingen af soldaterne erindrede man – lidt spidst virker det – om, at man foruden i selve forordningen også i en ordre af 21. september 1774¹² har gjort regimenterne klart, at al hårdhed på det strengeste er forbudt. Men man skal da gerne på ny erindre dem om det.

Hvad angik ordren om straks at skrive til godsejerne via amtmændene, henstillede kollegiet, om det ikke dels måtte overlades til Danske Kancelli, og dels måtte bero, indtil generalmajor Lehmann havde svaret på anklagerne, idet kongen jo selv havde skrevet: »i fald denne klage i nogen måde har sandhed med sig«. Hermed ville man nok antyde, at det var lidt inkonsekvent, når nu dette forbehold var udtrykt, da samtidig at kræve brevene til godsejerne sendt omgående. Og på det punkt havde kollegiet jo da i grunden ret.

Påbuddet om at indføre dansk sprog ved landmilitser har kollegiet ingen indvendinger imod: »Vi skal efterkomme denne allernådigste befaling med den yderste allerunderdanigste nøjagtighed«. Man kan dog måske komme lidt i tvivl om, hvorvidt denne formulering blot svarer til tidens stil, eller om den ikke i virkeligheden i sin gennemførte, for ikke at sige overdrevne ydmyghed rummer en fin sarkasme. Kollegieherrerne vidste jo da udmærket, at det reelt ikke var kongen, men Guldberg, de henvendte sig til.

Hvad angår spørgsmålet om danske underofficerer, lover man at betjene sig af alle mulige midler til »med tiden« at opfylde kongens ønske. Men da ingen danske underofficerer for nærværende tid kan fås, og da man ikke kan stille de udenlandske det mindste håb om forfremmelse i udsigt, måtte regimenterne gøre sig al umage for blot at beholde en del af dem.

Den 7. august 1776 *corroborerede* (bekræftede) kongen i gehejmestatsrådet i henhold til denne forestilling kabinetsor-

dren, idet han dog gav Generalitets- og Kommissariatskollegiet den indrømmelse, at det som foreslået måtte korrespondere med Danske Kancelli om svaret til godsejerne, der altså derved også, som man ønskede det, blev udskudt.¹³

Generalmajor Lehmanns forsvar

Generalmajor Lehmann tog sig god tid med sin erklæring til godsejerklagen. Først den 31. august fremsendte han den til Generalitets- og Kommissariatskollegiet og vedlagde den et pro memoria til de deputerede i kollegiet, hvori han – ikke forgæves – appellerede til deres kollegialitet og militære solidaritet.¹⁴ De kender, mener han, både hans tænke- og handlemåde godt nok til at dømme om, hvad der er sandhed, og hvad der er »digtning og ondskab«. Og de ved, »hvad dertil hører at danne og formere en rå og stiv bondekarl til en dygtig og brugbar soldat«. Og ikke mindst ved de, »hvad det sande øjemærke deraf er, når af godsejerne bliver ført klagemål over det militære«. Ikke mindst denne bemærkning gør man klogt i at hefte sig ved, da den i et glimt belyser en konstant spænding mellem militæret og godsejerne, som har bestået i hvert fald siden Frederik 4.s oprettelse af landmilitseren i 1701. Lehmann føler sig derfor fuldkommen vis på, at de deputerede med forenet magt vil bestræbe sig på at få kongen til dels »i nåde (at) efterse (bære over med) alt det, hvad af en eller anden i tjenesteiver ved dette års nationaleksercering kunne være uret sket«, og dels i fremtiden at forblive såvel hele det slesvigske infanteriregiment som Lehmann selv huld og nådig. Og de deputerede gjorde, hvad de kunne.

I sin erklæring, der er rettet direkte til kongen, gennemgår generalmajor Lehmann punkt for punkt godsejerklagen, således som han har opdelt den.

Til klagen over den ulovligt forlængede søndagseksercits og samling før mønstringen er hans forsvar, at *hvis* det virkelig er sket, har de pågældende officerer eller underofficerer ansvaret. Det er sket uden hans vidende, vilje og befaling. Han kan tværtimod fremlægge ordrer fra ham selv, der indskærper overholdelse af reglerne. Ja, han kan tilmed anføre, at han har pålagt en oberstløjtnant von Passow, der havde forbrudt sig mod dem, af egen kasse at »give fuld betaling« til hver af de

mænd, som til ham (Lehmann) havde anmeldt »en sådan utidelig kommando og eksercits«.

Andet klagepunkt påstår, siger Lehmann, »separeret fra al kunst og farve« i korthed dette: »at ved dette års nationalsamling og -mønstring af alle officerer skal være bleven overmåde slået og hårdelig medfaret«. Også her kan han henvise til en ordre, hvori han straks ved eksercitsens begyndelse flittigt har advaret officererne mod »al ufornuftig slag og prygling«, og med hensyn til strengthed og disciplin »ej at gå videre, end det er tilladt«, og erindret dem om § 24 i forordningen af 14. september 1774.

For, som han tilføjer, det har i al hans tid, endog ved de gevorbne tropper, været hans lære, praksis og befaling: Ved *undervisningen* at bruge tydelighed, tålmodighed, tid og lemfældighed, og ved *videre øvelse*, når rekrutten både véd og kan gøre, hvad han skal, da først at bruge formaning og trussel og endelig alvor og straf.

Og just sådan er der forholdt ved mønstringen. Skulle der i de sidste dage af den være hørt eller set nogle løse slag falde hist og her, mener han ikke, at det er gået ud over kongens egne befalinger, da største delen af mandskabet har været gennem to års eksercits og altså ikke kan anses for eller behandles som lærlinge eller rekrutter.

Og tilskueres »hørsel eller dom« kan man ved sådanne lejligheder ikke tillægge vægt. »En halv snes løse slag, som i et øjeblik falder hist og her i en bataljon, gør hos tilskuere, allerhelst (især) sådanne, som ej er vant at se deslige ting og ej véd, hvor lidt betydeligt er et højt klingende slag, der falder på bandoleret, kjole, vest og tit en halv snes trøjer, en stor og fast forfærdelig impression«.

Så generalmajoren håber, at kongen har den tiltro til ham, »at på ingen mand er sket mere end det, som metieren og håndværket med sig fører og nødvendigen hører dertil at danne og formere et menneske til noget, der strider tvært imod hans opdragelse og levemåde«.

Anklagen mod generalmajoren for selv at have slået soldaterne kan han ikke uden videre afvise. Men han kan bagatellisere den: De sidste tre dage af samlingstiden blev de folk trukket frem, hvorom han selv og alle officererne vidste, at de havde fuldkommen viden om og kunne alt, hvad der hører til hånd- og ladegrebene. De, der ved den lejlighed ikke ville stå

stille, rette sig i linien, se vel efter fløjmanden, gribe gesvindt til, kort sagt: ikke gøre det, som alene afhænger af vilje og agtsomhed, ja, de har unægtelig og nødvendigvis fået et rap. Og da generalmajoren selv kommanderede, måtte det jo ske af ham. Men han kan med god samvittighed forsikre, »at al sådan revselse af mig er sket med al skønsomhed, med al ømhed (sic!), og mere til at give opmærksomhed ved andre end for at straffe de betræffende«.

Herefter erklærer han patetisk, hvordan slag og hug aldrig har været hans force, men ømhed og kærlighed til hans næste, samt flid og iver for kongens tjeneste været hans bestræbelse og ære. Som vidnesbyrd herom anfører han et par eksempler, der skal vise hans mildhed, bl.a. dette: »da en karl, som under falsk foregivende af sygdom i et helt år var blevet borte fra søndagseksercitsen og dette års samlingstid, blev regimentet overladt til vedbørlig bestrafning, lod jeg samme, den sidste dag før aftakningen, under mange skræksomme omstændigheder trække frem for fronten og endeligen! dog kuns give 2 eneste slag». ¹⁵ Til svækkelse af anklagen for mishandling af soldaterne kan Lehmann endvidere anføre, at han aldrig har haft et stok med messingknap og ej heller har set en sådan hos nogen officer. Det viser, hvordan inkompetente tilskuere ikke kan dømme ret. Desuden er det kun folk af metieren, der er i stand til at sige, hvor meget eller hvor lidt det betyder at lægge et gevær til rette på en karls skuldre eller give ham et tryk med geværløbet, når han »kommer ilde om« med ladningen.

Anklagen for verbale overgreb går generalmajoren meget let hen over. Han går ganske enkelt ud fra, at kongen allernådigst vil tillade, at han »stiltiende forbigår« den. Han antyder dog det påklagede udtryk med et »F« efterfulgt af et passende antal prikker, og gør det tværtimod til en anklage mod guds-ejerne, at de ikke har undset sig for »sådanne ... ekspressioner for Deres kongl. Majestæt at henskrive« og tilmed betegne dem med udtrykket »bon mots«. Lehmann er helt vis på, at kongen især heraf vil se, »at i den hele klage mere ondskab og outrering end sandhed og ømhed er at finde«. – Det er vist ikke let at finde nogen stor beviskraft i Lehmanns erklæring til dette punkt!

Og i sit svar på det femte (blandede) klagepunkt kommer han nok endnu længere ud i tovene samtidig med, at han mere utilsløret afdækker den stående konflikt mellem militæret og

godsejerne: »En ikke liden skade for de militære er dette, at til enhver godsejers største fordel det går, når han såvel ved høje som ved lave kan ... tilvejebringe et grusomt billede om alt det, hvad (som) militært er ... Ved bønderne opnås således lettere det partikuliere, og på højere steder bliver alt det, hvad egentlig entstår (opstår) af godsejerens medfart, fraskyldet og hængt som en følge af den militæriske indretning og behandling«. Med andre ord: godsejerne vil bilde folk ind, at det ikke er deres behandling af karlene, men officerernes, der er årsag til, at de rømmer.

Nej, generalmajoren kan, tværtimod hvad godsejerne siger, bevise, »at folkene virkeligen med grund ej har haft noget at klage«. Thi på mønstringens sidste dag, da mand for mand blev spurgt, om han havde noget at klage eller kræve, har ingen haft det. Tværtimod har de alle i kor og med høj røst råbt: »Længe leve kongen! Længe leve det kongelige hus! Vi har intet at kræve eller at klage! Vi takker enhver officer! – Man spørger uvilkårligt sig selv, hvem generalmajor Lehmann mon har tænkt sig virkelig ville tro, at 1.200 soldater, eller hvormange de nu var, af egen drift spontant skulle have råbt sådan?

Men når soldaterne nu havde givet sådanne udtryk for tilfredshed, så kunne, mener Lehmann, forklaringen på de hjemvendte karles påståede udsagn om behandlingen under mønstringen kun være den, at »ved sådanne ærlige og simple folks retour af andre, til ovenbemeldte øjemærke, alt det er blevet gjort stort og farligt forestillet, hvad (som) dem ved eksercitsen er begejnet og af dem ej er blevet agtet (regnet for noget)«. Så kongen bør altså se mere på de nævnte frivillige udråb end på det, »som siden af folkene skal være anbragt og nødvendigen først ved retouren dem må være tilskyndet«.

Når derimod talen er om de klager, der ikke retter sig mod generalmajoren og hans officerer, kan Lehmann være helt enig med de klagende. Ja, han er endda næsten mere end enig. »Hvad om eksercerpladsen og dette års slette indkvartering pp. står anført, er virkelig sandhed«. Men om disse forhold har han selv for længe siden forgæves gjort forestillinger, siger han og spiller Sorteper over til de civile myndigheder. Hvad eksercerpladsen angår, undlader han dog helt at komme ind på klagen over officerernes adfærd over for soldater, som fik sand i øjnene. Med hensyn til indkvarteringen går han endnu videre

end klagerne, idet han oplyser, at der var for få soldater indkvarteret i Ringkøbing med den følge, at indkvarteringen blev mere spredt, og de fleste af soldaterne derfor »dagligen har haft 4 à 6 timers march« til samlingspladsen og derfor »kuns meget lidet har kunnet voren skikket til eksercits«. ¹⁶ Og disse forhold er det, »som nu har givet årsag og lejlighed dertil, at mange karle har voren uhjælpelig og misfornøjet«. Men misfornøjede har de dog altså været, og ikke som tidligere hævdet, glade og tilfredse uden noget at kræve eller klage over!

Til klagens sjette punkt har Lehmann ikke mange bemærkninger, skønt det dog indbefatter et krav om hans egen fjernelse. Da retfærdighed og nåde kendetegner kongens regering, har han intet at frygte, mener han. Thi »skulde ved dette års nationaleksercits (af mig eller nogen ved regimentet være) sket nogen fejl eller overilelse, det da sandelig er sket i en ren iver for Deres kongl. Majestæts tjeneste ... og ligesom ... det umuligt er, at ild ej skulde give varme, ligeså ... er det også umuligt, at en officer eller soldat, hvis hjerte virkelig luner og brænder for Deres kongl. Majestæts tjeneste og det kongl. hus' lyksalighed, ej skulde arbejde med iver og hede ved mandskabets eksercering«. – Altså dog tilløb til en indrømmelse, da man med sindsro kan se bort fra den hypotetiske formulering!

Til bestyrkelse af sandheden i sin erklæring har generalmajor Lehmann ladet 11 officerer ved garnisonen i Rendsborg bekræfte den under eds tilbud. I særdeleshed erklærer de aldrig at have hørt chefen sige »F« ... osv. Hvor frivilligt officererne således har kautioneret for deres magtfulde chef, har man vel lov at nære en lille tvivl om i sit stille sind.

Til bestyrkelse af sin afvisning af godsejernes anklager har generalmajor Johan Friedrich Gotthilf Lehmann ladet sine officerer i Rendsborg medunderskrive med tilbud om edsafleggelse. Det har øjensynligt været ham særligt magtpåliggende af få afkræftet anklagen for selv at have brugt eder under mønstringen. Foto: Ejvind Rasmussen, Landsarkivet for Nørrejylland.

at jeg og alle givt Hæder for sig Lige, Allernaadigste
Konge! og det Lyse immidlertid, at en Officer eller Soldat
helt frikt erklæret sin Hæder for Dens Konge
Konger, og det Lyse Guds Lykke og alle andigt
med sine og Guds ved Guds Lykke.

Jeg har alle, Allernaadigste Konge! immidlertid for
færdig mine Lide. Men jeg har dog alle andigt
Lykke, Lyse for Dens, inder jeg Dens Konge
Lykke. Og jeg har alle mine, som de har alle
Lykke. Men i alle andigt og alle andigt
for og alle andigt eller Lykke, hal alle Lykke for Dens
gode mit Lykke. Lykke og alle andigt
Dens Lykke! og alle andigt Lykke for alle
Lykke, at med alle og Lykke, Lykke og alle
Lykke. Lykke, Lykke for alle Lykke.

København den 31. Augusti 1776

Sethmann

Det er, for omfængende Lykke, som alle andigt
og alle andigt eller alle andigt, og alle andigt
at Lykke andigt Lykke. Lykke og alle andigt
vi alle andigt Lykke for alle Lykke, og alle andigt
von Sethmann, og alle andigt Lykke, og alle andigt
at alle andigt Lykke Lykke.

København den 31. Augusti 1776

Sethmann, F. W. Brackel, C. Müller, P. Brinck
Sethmann, F. W. Brackel, C. Müller, P. Brinck
Sethmann, F. W. Brackel, C. Müller, P. Brinck

Generalitets- og Kommissariatskollegiets forestilling

Straks efter modtagelsen sendte Generalitets- og Kommissariatskollegiet den 3. september generalmajor Lehmanns erklæring til kongen med en kort oversendelsesforestilling.¹⁷ Længere tid tog det kollegiet at udarbejde den endelige forestilling om hele sagen. Den forelå først den 19. oktober 1776.¹⁸

Denne forestilling viser klart, at det militære kollegium, så langt det var muligt, søgte at dække over og beskytte generalmajor Lehmann, således som han havde appelleret til det om. Forestillingen består for størsteparten af referater eller citater punkt for punkt af henholdsvis klagen og Lehmanns svar. Dog skinner det igennem, at kollegiet uden videre betragter hans argumenter og svar som beviser. Fx refereres hans påstand om, at han er uden skyld i og ansvar for den forlængede eksercits, hvorpå forestillingen fortsætter: »hvilket han tydelig beviser med de af ham ... udstedte skriftlige ordrer«. Og de 11 officerers attest »beviser«, at de aldrig har hørt Lehmann sige »F« ... osv. Og at folkene ikke har haft noget at klage over, »beviser« han med sin oplysning om deres afsluttende leveråb. Det er også værd at bemærke, at kollegiet her og der redigerer lidt i Lehmanns formuleringer. Det er jo fx klart en vild overdrivelse, når han påstår, at karlene tit under de snævre uniformer skulle bære »en halv snes trøjer« – og tilmed i sommervarmen! Dette bliver da også i forestillingen neddæmpet til »en hel del trøjer«.

Men efter at det punktwise referat af godsejernes klage og Lehmanns erklæring er afsluttet, fremfører kollegiet sin opfattelse af sagen. Den går ud på, at »endskønt der vel måske kan være brugt nogen alt for stor strenghed ved eksercitsen i distriktet, så kan vi dog ej andet tro, end at jo de udi klagen anførte omstændigheder må være overdrevne, siden vi ikke kan forestille os, at alt, hvad udi klagen findes anført, virkelig således skulde være passeret«. Altså, sagen skal bedømmes på grundlag af tro og ikke af viden! Indirekte dog en indrømmelse af, at hvis klagen var sand, har behandlingen af soldaterne været helt horribel!

Men hvad ville være mere naturligt end ved en nærmere undersøgelse at erstatte tro med viden? Denne tanke afvises med en motivering, der vist må betegnes som den mest utro-

lige i hele sagen: »Imidlertid vilde, når denne sag nærmere skulde undersøges, sligt forårsage alt for stor skår udi regimentschefernes autoritet og svække den fortrolighed, som dem er så højt fornøden iblandt folkene«. Så kollegiet mener, at da generalmajor Lehmann og hans officerer, hvis de virkelig måtte have forløbet sig, nok vil lade kabinetsordren af 31. juli 1776 tjene sig som advarsel, bør man indstille, at sagen sluttes med, at der i kongens navn skrives til ham om ikke alene ved eksercitsen i garnisonen og i distriktet strikte at rette sig efter de om folkenes lemfældige behandling udgangne anordninger, men også på det nøjeste at have indseende med, at samme ikke overtrædes af hans over- og underofficerer, og at den over ham indgivne besværing derimod, for denne gang, ikke vil komme til videre undersøgelse.

Og så forsøger kollegiet helt at undgå det i kabinetsordren befalede svar til godsejerne om, at der for fremtiden var rådet bod mod de påankede uordener. Tidligere var man dog ikke gået videre end til at søge det skubbet over på Danske Kancelli. Nu tager man skridtet fuldt ud og henstiller, »om det, efter de forklarede omstændigheder ikke måtte finde allerhøjeste bifald, at den allernådigst anbefalede kommunikation til amtmændene, at der var rådet bod på slig uorden, må indstilles«.

Til kabinetsordrens krav om danske officerer oplyses, at løjtnant Faseland allerede er fjernet fra distriktet, og man tvivler ikke om, at alle regimentschefer vil benytte så mange danske officerer i de nationale distrikter som muligt. Men at alle underofficerer skulle være danske, vil, især ved de i Holsten garnisonerende regimenter ikke foreløbig være gør ligt. Og om eksercerpladsen og indkvarteringen vil man »på ny« (vist lidt giftigt ment!) korrespondere med Danske Kancelli.

Den 23. oktober resolverede kongen i gehejmestatsrådet, at forestillingen kunne approberes. Dog fastholdtes kravet om, at der via Danske Kancelli gennem amtmændene skulle gives godsejerne svar som oprindeligt foreskrevet i kabinetsordren.¹⁹ Generalitets- og Kommissariatskollegiet havde altså alt i alt opnået at redde generalmajor Lehmann, der slap med en næse, men ikke undgik den militære ydmygelse at måtte gøre de klagende godsejere den indrømmelse, at uordener var begået, kun opnået, at kollegiet ikke selv skulle sluge den bitre pille at give den famøse meddelelse.

Klagesagens afslutning

Den 2. november afsluttede Generalitets- og Kommissariatskollegiet for sit vedkommende selve klagesagen med tre skrivelser:

Den ene var en meddelelse til generalmajor Lehmann om, at kongen havde resolveret, at klagen ikke skulle undersøges videre, da højstsamme var forsikret om, at generalmajoren ville lade det allerede tilkendegivne kgl. mishag være sig en advarsel for fremtiden, men at det skulle pålægges ham ikke alene selv ved eksercitsen både i garnisonen og distriktet at rette sig strikte efter de om folkenes lemfældige beegnelse udgangne anordninger, men desuden på det nøjeste have indseende med, at de heller ikke blev overtrådt af hans over- og underofficerer.²⁰

Den anden var en skrivelse til Danske Kancelli – bilagt en afskrift af godsejernes klage – om, at kongen havde resolveret, »at amtmændene igennem Det kgl. Danske Kancelli, til videre bekendtgørelse for de klagende proprietærer, skulde tilkendes, at der for fremtiden var rådet bod imod den påankede uorden«. ²¹

Den tredje skrivelse, som Generalitets- og Kommissariatskollegiet nok har skrevet med langt mindre ulyst end de to første, er et pro memoria, ligeledes til Danske Kancelli, om både godsejernes og generalmajor Lehmanns klager over eksercerpladsen og indkvarteringen, som var de civile myndigheders og dermed i sidste instans kancelliets ansvar. Lehmanns påstand om, at det i grunden var disse forhold, der lå bag mandskabets misfornøjelse, gengives, og man henstiller til kancelliet, »at der må vorde føjet sådan anstalt, at regimenterne anvises gode og tjenlige eksercerpladser i distrikterne ... samt at mandskabet, så meget muligt, må vorde indkvarteret i de eksercerpladserne nærmest beliggende købstæder, på det de af eksercerpladsernes slette beskaffenhed og folkenes indkvartering i landsbyerne flydende inconveniencer (gener) så vidt gørligt må forebygges«. Man anmoder kancelliet om på bedste måde at antage sig denne sag og udbeder sig underretning om, hvad i så henseende vil blive foranstaltet.²²

Selv om det absolut ikke ville være uinteressant at forfølge denne udløber af klagesagen, og i hvert fald til en vis grad er muligt, vil det i denne sammenhæng dog føre for vidt.

Ved pro memorier af 16. november 1776 til stiftamtmand Theodose Levetzau, Riberhus amt, og amtmand C.F. Hansen, Lundenæs og Bøvling amter, bragte Danske Kancelli beskeden videre om at tilkendegive de klagende, at der for fremtiden var rådet bod mod de påankede uordener.²³ Fra amtmand C.F. Hansen udgik der breve herom til de pågældende den 26. november 1776.²⁴ Hvorledes stiftamtmand Levetzau for sit vedkommende har forholdt sig hermed, kan på grund af mangler i Ribe stiftamts arkiv ikke ses.

Klagesagen i historieskrivningen

Klagesagens eksistens har ikke hidtil været ganske ubekendt. Men den er af de forfattere, der, mig bekendt, har beskæftiget sig med den, blevet behandlet temmelig en passant.

Edv. Holm omtaler i 1906 sagen i kapitlet om hær og flåde i bind V (1772–1782) af sin *Danmark-Norges Historie*, idet han behandler de »hæslige sider ved hvervningssystemet« og herunder nævner, at »der kom f.ex. i 1776 en så skarp klageovre fra Ribe over brutaliteterne, at en kabinetsordre til generalitetet udtalte kongens vrede derover. Den general, som i den anledning blev truet med kongens unåde, var en mand, der som officer nød megen anseelse, en general Lehmann«. Holms omtale synes alene at bygge på kabinetsordren af 31. juli 1776.²⁵

En noget fyldigere omtale på 1½ side får sagen i 1926 i bind III af K.C. Rockstrohs *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede*. Rockstroph har formentlig kendt alle sagens akter i Generalitets- og Kommissariatskollegiets arkiv, men det synes, som om han, der selv var militærmand, ret kritikløst tilslutter sig kollegiets opfattelse af sagen. Han har en meget rosende, næsten panegyrisk omtale af generalmajor Lehmann, der »var almindelig kendt som en af hærens dygtigste og intelligenteste officerer, der efter flerårig udmærket deltagelse i krige i udlandet havde været medlem af kollegiet, og som regimentschef altid havde vist sig som en energisk talsmand for sine undergivne af alle klasser«. Men »af forskellige grunde havde han imidlertid pådraget sig nogle godsejeres mishag«. Og de klagede altså nu over ham. Som en hævnakt, fornemmer man nærmest, at

Rockstroh mener. Rockstroh lægger i øvrigt – og ikke helt med urette, må man nok mene – vægt på, at »kongen« (citations-tegnene er Rockstrohs!) uden først at lade sagen undersøge udstedte sin skarpe kabinetsordre. Det som, da blodet nu var kommet i kog ... hos arveprinsen og Guldberg«, videre skulle foranstaltes: nye soldaterklæder, indskærpelse af bestemmelserne mod hård behandling, dansk sprog ved eksercitsen, ingen tyske rapporter fra regimenterne og danske underofficerer var følger af klagen, foranlediger Rockstroh til følgende udbrud: »alt dette i anledning af den lehmannske affære!« Det viser vist bedre end noget andet, hvor ubegrundet og bagatelagtig han anser klagesagen for at være. Og hvor Rockstrohs sympati ligger, fremgår klart af slutbemærkningen: »Lehmann har næppe helt uret i sin karakteristik af godsejerne i Sydvestjylland; thi både da og tidligere var netop de de ivrigste til at drive på regeringen med forslag om stedse skarpere tvangsforanstaltninger mod karle, der søgte hjemmefra, og det var i disse egne, at de værste bondeplagere fandtes«. Beklageligvis dokumenterer Rockstroh ikke disse påstande, ligesom han ikke uddyber, hvad det var for grunde, der skulle have pådraget Lehmann godsejernes mishag.²⁶

Det fremgår endvidere af de biografiske leksika (under Johan Friederich Gotthilf Lehmann), at klagen har været kendt. I 1. udgave af Dansk Biografisk Leksikon skriver H.W. Harbou i 1896: »Et par år senere fremkom der fra godsejerne ret graverende klager over den inhumanitet, der udvistes over for (det nationale) mandskab, og L. fik en alvorlig tilrettevisning fra allerhøjeste sted«. I 2. udgave fra 1930'erne gentager Rockstroh sin lovprisning: »L. var en fortrinlig og human chef, men han kunde af tjenstiver være noget rask på hånden og pådrog sig en meget skarp tilrettevisning fra arveprinsen«. Og i sidste udgave skriver Sv. Cedergreen Bech lidt upræcist: »Efter at hans regiment var forlagt til Ribe klagede godsejerne 1776 over den slette behandling af det udskrevne mandskab, og L. fik en alvorlig tilrettevisning«.

Forsøg på en vurdering

Der kan næppe være tvivl om, at godsejerklagen fortjener langt større opmærksomhed, end de citerede forfattere synes

På dette kortudsnit ses beliggenheden af de 22 hovedgårde, hvis ejere deltog i klagen til kongen over behandlingen af deres bønderkarle under mønstringen af landmilitser ved Ringkøbing i 1776. Efter Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660. Danmarks amter 1794. Foto: Ejvind Rasmussen, Landsarkivet for Nørrejylland.

at mene. Initiativet til og gennemførelsen af en sådan aktion vidner i sig selv om, at den har været særdeles alvorligt ment.

De 22 deltagende godsejere boede spredt over et stort landområde med mere end 100 km mellem de hinanden fjerneste. Og der var ikke, som man måske ville tro, tale om, at de var forsamlede til snapslandsting i Viborg, hvor de jo i givet fald let kunne have drøftet sagen, gejlet hinanden op, opsat klagen og underskrevet den. For først med forordningen af 21. januar 1778 rykkedes snapstingsterminen så langt frem, at dette ville have været en teoretisk mulighed, ja endda knap nok det, da den derefter sluttede den 20. juni, altså inden mange af soldaterne kunne være nået hjem fra mønstringen. At man ikke desto mindre på under 14 dage efter dens afslutning har fået drøftet sagen indbyrdes, i hvert fald mellem en kreds af deltagere, formuleret klagen og fået den bragt rundt i det store område til underskrift, er i virkeligheden en stor og usædvanlig præstation, tidens kommunikationsmuligheder taget i betragtning. Den har man givetvis ikke foranstaltet blot for at hævne sig på generalmajor Lehmann, som Rochstroh antyder. Man må have anset det passerede for meget alvorligt, sandsynligvis som en dråbe, der fik bægeret til at flyde over, så der nu måtte reageres eftertrykkeligt.

Hvem der har taget initiativet, og hvem der har formuleret klagen, er der nu næppe nogen mulighed for at fastslå. Skulle jeg forsøge et helt udokumenteret gæt, ville jeg nok have A.C. Teilmann i tankerne som i hvert fald en mulighed. Ej heller kan vi vide, hvem de omtalte tilskuere er, der – foruden de hjemvendte karle – nævnes som hjemmelsmænd til det, der skete under mønstringen ved Ringkøbing. Men hvad de i første klagepunkt omtalte ulovlige forlængelser af eksercitsen angår, er der givetvis tale om et forhold, som har været åbenbart for enhver godsejer, og som sikkert har været et forlods stærkt irritationsmoment. Rigtigheden bestrides da heller ikke af generalmajoren, som blot fralægger sig det personlige ansvar.

Hvad angår prygl og anden mishandling af karlene under mønstringen er det vel vanskeligt at fælde en sikker dom om graden heraf. At prygl og andre korporlige sanktioner er blevet anvendt, fremgår klart af Lehmanns egen redegørelse, endog at de af »prisværdig« tjenesteiver *kan* være brugt noget mere, end de burde. Man kan i hvert fald roligt gå ud fra, at Lehmann ikke har indrømmet mere end det faktisk passerede. Jeg vil endda uden tøven hævde, at han har tilstået mindre. Og så konkret og præcis virker godsejernes beskrivelse, at jeg

vil tro, at den i hvert fald kommer sandheden nærmere end generalmajor Lehmanns.

Det samme gælder den med så stor forargelse af Lehmann afviste anklage for verbale overgreb, som det ville have krævet en ganske stor fantasi og opfindsomhed hos godsejerne og deres hjemmelmænd at gribe ud af den blå luft i en så konkret form. Lehmanns svar på dette klagepunkt er jo da også ganske intetsigende ligesom hans forsøg på at argumentere mod anklagen for stød og slag med en stok med, at han ingen stok med messingknap har ejet.

Og så er det bemærkelsesværdigt, at generalmajor Lehmann uden videre accepterer, ja faktisk forstærker, klagerne over alt det, der ikke retter sig mod ham selv, når bortses fra, at han slet ikke kommer ind på den ganske alvorlige klage over, at han og hans officerer negligerer sandet i soldaternes øjne. At disse klager bekræftes, må vel siges også indirekte at bestyrke de øvrige. Hvorfor skulle godsejerne være helt utro-værdige i første halvdel af klagen, men sandhedsvidner i den sidste?

Til yderligere sandsynliggørelse af den opfattelse af generalmajor Lehmann og hans fremfærd, som godsejerne udtrykker i klagen, tjener et brev (på fransk) tidligere på året, den 23. januar 1776, fra A.P. Bernstorff til Ditlev Reventlow, som indeholder meget barske bemærkninger om Lehmann. Bernstorff taler om, at en oberst von Bessel følger samme principper som Lehmann, behandler soldaterne hårdt, tilbageholder deres betaling og ikke afregner med dem osv. Men det er endnu værre i Rendsborg, siger Bernstorff. Soldaterne dér er mindre fri og behandles dårligere end fæstningsslaverne. Han omtaler en kgl. ordre sigtende til at undertrykke de mest, skrigende misbrug.²⁷ Denne beskrivelse rimer unægtelig bedre med godsejerklagen end med Rockstrohs karakteristik af Lehmann.

Alt i alt må jeg skønne, at indholdet af godsejernes klage synes at være en korrekt gengivelse af de faktiske forhold, kun med det forbehold, at skildringen af den korporlige mishandling *kan* være en kende overdramatiseret eller generaliseret. Ikke at den behøver at være det, men enhver tvivl bør vel også her komme den anklagede til gode.

Men selv med dette forbehold bliver tilbage, at de små tre ugers mønstring under alle omstændigheder må have været et

sandt helvede for bønderkarlene. Det spørgsmål melder sig så til slut, om der, hvad landmilitssoldaternes vilkår angår, er tale om en helt ekstrem undtagelse, eller om de skildrede forhold har været mere eller mindre symptomatiske for landmilitstjenesten i almindelighed. Om den ved vi jo fra talrige vidnesbyrd, at den generelt var meget frygtet og forhadet, selv om mange historikere har undret sig herover og nogenlunde énsstemmigt har bagatelliseret ulemperne ved den.

En nærmere analyse af godejerklagen giver visse antydninger. Når det siges, at »vi har jo forhen, uden sådan omgang at bruge, haft en vel disciplineret og ekserceret landmilit«, og når det fremhæves, at »endog de, som forhen har været soldater i 10 år uden nogensinde at have fået et slag, gik ikke fri« – så peger det tydeligt i retning af, at behandlingen i 1776 var ekstremt hård. Ligeså bemærkningen om, at ingen har set nationalrytterne få et slag.

På den anden side fremgår det, at hug også i almindelighed anvendes under eksercitsen, omend mere selektivt, end det er sket her. Og navnlig er mange af de påklagede forhold jo mere eller mindre permanente: den forlængede søndagseksercits, de snævre uniformer, primitive indkvarteringsforhold, lange afstande til eksercerpladserne, ringe betaling under samlingerne, tysk kommandosprog osv. Godsejernes anmodning om at blive fri for tyske underofficerer på distrikterne og motiveringen herfor, at de »banker på karlene som på fæ«, refererer tydeligt nok til en permanent tilstand. Og generelt er det nok muligt, at godsejerne for at stille forholdene i Lehmanns regiment i relief ubevidst pynter lidt på tilstanden tidligere og andetsteds.

Var behandlingen af bondesoldaterne under mønstringen ved Ringkøbing i 1776 særlig barsk, afspejler godsejerklagen dog utvivlsomt i mange henseender de udskrevne karles vilkår under landmilitstjenesten i almindelighed. At antage, at der skulle være tale om en pludseligt anlagt, fundamentalt forandret adfærd i forhold til det normale, er næppe rimeligt. Der er formentlig tale om en skærpelse, yderligere forstærket af de særligt uheldige forhold med hensyn til eksercerplads og indkvartering.

Alt i alt må jeg tolke klagesagen som en bekræftelse af den opfattelse, jeg ad anden vej er nået frem til og andetsteds har givet udtryk for: at landmilitstjenesten ikke var en ringe

byrde, men tværtimod særdeles byrde- og lidelsesfuld for bønderkarlene, som i forvejen havde deres bondegerning at udføre. Som godsejerne siger: »En landsoldat skal, ligesom andre karle, arbejde hele ugen igennem, andre karle kan hvile om søndagen, men landsoldaterne ikke. De nyder ikke mere end 6 sk. daglig, når de er i Deres kgl. Majestæts tjeneste. Dermed kan de næppe forskaffe sig så meget øl, som de kan slukke tørsten med, helst på denne tørre og varme årets tid. De må altså ganske og aldeles føde sig selv«. Og sagen bestyrker også den opfattelse, at det som regel mere var landmilitstjenesten med dens viderværdigheder, end det var stavnsbindingen i sig selv, der af bønderkarlene følte som et så utåleligt åg, at det undertiden fik dem til at rømme.

At netop rømninger som følge af karlenes frygt for landmilitstjenesten har medvirket til at fremkalde klagen fra godsejerne, ja vel var deres hovedmotiv, lægges der ikke skjul på. Men, som de siger, foruden deres egen fordel byder også hensynet til kongens tjeneste, altså evnen til at kunne stille de fornødne soldater, og »menneskeligheden selv« dem at fremkomme med deres besværing. Er dette sidste motiv nu ærligt ment? Det rimer jo ikke særlig godt med den gængse opfattelse af stavnsbåndstidens bondeplagende godsejer. Ej heller med Rockstrohs fremstilling af sagen.

Men når man læser klagen, er det vanskeligt at overheøre en ægte, umiddelbar forargelse og en rent menneskelig medfølelse, der går langt ud over det taktiske formål at standse uvæsenet, alene fordi det fremkaldte rømninger. Og lyser der ikke ligefrem respekt for de jyske bønderkarle ud af denne motivering for at slippe af med de tyske underofficerer: »thi, som disse ikke forstår karlene, og karlene ikke dem, *bilder de sig ind, vore jyske karle er ikke andet end noget andet dumt fæ*, agter dem ikke anderledes end fæ og banker på dem som på fæ«?

Rigtigt læst og ret tolket kan klagesagen nok bidrage til at nuancere det gængse billede af stavnsbåndstidens godsejer. Han var faktisk ikke altid så usolidarisk med sine fæstebønder og med godsets karle, som man gerne har villet tro. Han har nok nu og da af eftertiden måttet tage mod bebrejdelser, der burde have haft en anden adresse.

Noter og henvisninger

---

1. Jeg takker arkivar Harry Christensen, som ved at gøre mig opmærksom på indførslen i Lundenæs og Bøvling amters journal om Danske Kancellis brev af 16. nov. 1776 (B 8-120, nr. 94) satte mig på sporet af denne sag.
2. For forordninger henvises én gang for alle til kvartudgaven af forordninger.
3. Pro memoria af 24. febr. 1776 fra Danske Kancelli til landmilitssessionerne. Fogtmans reskriptsaml.
4. Rigsarkivet (RA). Generalitets- og Kommissariatskollegiet (GKK). Depechekontoret. Kgl. ordrer og resolutioner. Nr. 331/1776. Afskrift af klagen i Danske Kancelli. F.42. Kancelliets breve. Nr. 1668/1776.
5. Kabinettsordren er indlagt i det i note 4 anførte nr. 331/1776.
6. RA. GKK. 1. dpt. Indk. sager til korrespondanceprot. 1776, nr. 193.
7. Korrespondance om eksercerpladsens udvælgelse og tilberedning findes i Landsarkivet for Nørrejylland (LAV). Lundenæs og Bøvling amter. Alm. kopibog 1775 26/7 - 1776 25/12 (B 8-4).
8. Se note 5.
9. Om Christians Plejehus, se Trap: Slesvig, II, 1864, s. 622.
10. RA. GKK. Depechektr. Kgl. ordrer og resolutioner. Nr. 332/1776.
11. Brevet til Lehmann: RA. GKK. 1. dpt. Korrespondanceprot. 1776 1/7-1/12, nr. 1171.
12. Reskript til landmilitskommissionerne 21. sept. 1774. Fogtmans reskriptsaml.
13. Som note 10.
14. Som note 6.
15. Der er muligvis tale om den i godsejerklagen omtalte karl, der skulle have »rejsepenge«.
16. Af skr. fra amtmand C.F. Hansen til stiftamtmand Levetzau af 5. maj 1776 fremgår, at der efter indkvarteringsplanen er soldater, der vil få *over 3 mil hver vej* fra indkvarteringssted til eksercerplads, altså over 45 km at marchere hver dag i samlingstiden (LAV. B 8-4, fol. 78).
17. RA. GKK. Depechektr. Kgl. ordrer og resolutioner. Nr. 451/1776.
18. Som note 17.
19. Som note 17.
20. RA. GKK. 1. dpt. Korrespondanceprot. 1776 1/7-1/12, nr. 1725.
21. Som note 20, nr. 1724. Desuden i RA. Danske Kancelli. F.42. Kancelliets breve, nr. 1668/1776.
22. Som note 20, nr. 1726.
23. RA. Danske Kancelli. F. 42. Kancelliets breve, nr. 1668/1776.

24. LAV. Lundenæs og Bøvling amter. Alm. kopibog 1775 26/7 – 1776 25/12 (B 8–4), nr. 1370.
25. Edv. Holm, det citerede værk s. 638 med tilh. note.
26. K.C. Rockstroh, det citerede værk s. 300–301.
27. Aage Friis (udg.): Bernstorffske Papirer, III, Kbh. 1913, s. 448. AaF. oplyser i en note, at den omtalte kgl. ordre ikke har kunnet findes. Den tanke melder sig da uvilkårligt, om brevet ikke skulle være fra jan. 1777, da det ikke er ualmindeligt, at brevskrivere glemmer at skifte årstal i begyndelsen af det nye år. Muligheden kan dog afvises, da Bernstorff i samme brev omtaler, at Sundet var frosset til. Det var tilfældet i januar 1776, men ikke i januar 1777 (if. Det danske meteorologiske Instituts Meddelelser Nr. 2, Kbh. 1915: Isforholdene i danske Farvande i ældre og nyere Tid).
28. Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Var landmilitstjenesten i stavnsbåndstiden en ringe byrde? I Jens Holmgaard: Alt på sin rette plads. Viborg 1990 og i BOL OG BY. 1986:1.